

философской рефлексии. Подчеркивается роль исследуемых единиц в создании эмоционально-оценочных акцентов. Особое внимание уделяется метаязыковой функции вставных конструкций, которая служит прояснению словоупотребления, экспликации номинативных процессов, а также дискурсивному самопозиционированию автора.

Ключевые слова: вставная конструкция, функциональный синтаксис, язык дневниковой прозы, экспрессия, метаязык.

Kalashnyk Yulia, Tryfonov Roman. Inserted Constructions in Diary «Tea-Rose Cell» by Kostyantyn Moskalets. Structural and semantic characteristics of inserted constructions in the language of lyrical and philosophic diary by Ukrainian writer Kostyantyn Moskalets are defined. The usage of such constructions correlates with the unfolding of thought being verbalized and is, in many respects, one of the style-forming peculiarities of the book. The functions of those stylistic means in the text are classified. The article shows the role of insertions in the creation of intertextual references to precedent phenomena and forming connections between texts. Informational aspect of insertions is also considered as well as their functional load in new information introduction, focusing on details, specification and branching of philosophic reflection. The role of these units is underscored in creation of emotional and evaluative accents. Special attention is paid at metalingual function of inserted constructions serving the clarification of usage, explication of nominative processes and author's self-positioning in discourse.

Key words: inserted construction, functional syntax, diary prose language, expressivity, metalanguage.

УДК 811.161.2'373.23

Альбіна Ковтун

ДИНАМІКА ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕЛІГІЙНИХ НАЙМЕНУВАНЬ У ЗВЕРНЕНОМУ МОВЛЕННІ УКРАЇНЦІВ

Стверджується, що звертання до Бога та Матері Божої в українському художньому мовленні фіксує традицію «тикання» та добре розвинену експлікаційну теонімну сітку, а перехід їх до вигуків та перші соціально-регулятивні «викання» до однієї особи священика помічені у творах XVIII ст. Дослідник характеризує формування негативної конотації лексеми *nin*.

Ключові слова: номінація адресата мовлення, апелятив, делексикалізація, експлікація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Граматичне вираження «семантичної поваги» за допомогою форми «ви» при зверненні до однієї особи є «наслідком достатньо тривалого розвитку мови та етикету, зумовленого як загальноєвропейськими, так і власне українськими тенденціями та різними мовно-культурними впливами» [12, с. 24]. На ранніх етапах суспільного розвитку до будь-кого зверталися лише на «ти», незалежно від статусу, рівня пошанування, про що свідчить фольклорний матеріал [7, с. 59]. Так званої «множини шани», як зауважував І. Огієнко, нема і в найдавніших біблійних текстах: «...тут (у Біблії. – А. К.) до осіб старших і до святих, а навіть до Бога звертаються на “ти”, ніколи не в множині» [9, с. 202].

Аналіз досліджень цієї проблеми. В українському мовознавстві функціональну сферу апеляції, її граматичну своєрідність, лінгвопрагматичний аспект та ін. досліджують досить активно (І. Огієнко, П. Дудик, І. Вихованець, К. Городенська, М. Скаб та ін.). Аналіз зверненої мови з погляду виявлення наслідків впливу суспільно-історичних та культурних чинників на релігійні найменування осіб, використаних в українських художніх текстах різних періодів, ще не здійснювали. Це і є **метою нашого дослідження**, яка передбачає виконання таких завдань: окреслення лексико-семантичного поля основних релігійних апелятивів (біблійних осіб та осіб духовного сану), з'ясування їх функцій, встановлення динаміки лексико-стилістичних особливостей таких лексем, що відтворює рівень релігійності та стан мовного етикету українців, дослідження системності використання специфічних форм кличного відмінка.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У художніх звертаннях до Бога та Сина Божого Ісуса Христа, якого християнська церква вважає рівним із Богом-Отцем, в українській літературі відображено традицію «тикання», незважаючи на підпорядкований етикетним нормам перехід колишньої однозначної апелятивної форми «ти» до «ви» [12, с. 18-29]. При цьому впадає в око перенесене з конфесійного стилю і творчо розвинене митцями усіх періодів (від давньоруського до сучасного) багатство синонімії звертань – абсолютної, семантичної, стилістичної, контекстуальної, фразеологічної: *Помилуй мене, боже, бо потоптав мене чоловік* (Гал.-Вол. літопис); *Ти один, Боже, Великий Боже, даєш лік там, де ніхто вже помогти не зможе*

(М. Коцюбинський); **Боже, Боже!**, допоможу витримати! Не дай упасти, **боженьку!** (Р. Андріяшик); **Пане боже**, пожалься обох пригоди (Лямент о пригоді мешчан острозьких, 17 ст.); **Владико!** В руки твої передаю я тобі життя моє (Київський літопис); **Побди, владыко**, дѣмонская полки (Києво-Михайлівський зб., 16 ст.); За повелінням твоїм, **владико господи**, а не поганською одвагою обламано силу рабів твоїх (Київський літопис); **Владико господи**, прийми в слух собѣ (Скарга, 16 ст.); **Господи**, твій син загинув на хресті (М. Стельмах); – **Ой боже отче!** Чи мені пропасти? (П. Куліш); **Боже отче вседержителю, превѣчний, пребезначальный и всесильный** (Г. Смотрицький); **Великий боже, отче й творче світу!** (П. Куліш); [...] молимся прилжно, **владыко, человеклюбче, боже наш**, яко твое есть благоволеніє всѣм человеком спастися (Г. Смотрицький); **Більшість** тепер виставляє напоказ свої праці, **святотче** (Ю. Дрогобич); **Отче царю** чисте, **Матере** молбами (І. Величковський); **Царю небесный, наш утѣшителю**, – **Душе истинный, всѣх содержителю, Сокровище благ щедрый подателю, жизни вѣчныя всѣх нас создателю** (Пересторога, 17 ст.); **Велика твоя сила, создателю боже!** (Г. Кониський); **Христе!** Аз, вспомненний, Од земного краю! (Л. Баранович); **О Христе!** Аще прельстиши і сего і аще Поймеши **Владимира** (І. Некрашевич); **Господи, боже мій, Ісусе Христе!** Прийми молитву мою (Повість минулих літ); **Господи Сусе...** Помилуй, помилуй, – облизував сльози й стукав чолом у підлогу (Ю. Мейгеш); **Ти бо, Спасе**, говорив єси (Київський літопис); **И паки, Спасе**, туне спаси мя, молю тя (Різдвяні орації – колядки, сер. 17 ст.); **От чого вас, Христе царю, заховати** (П. Попович-Гученський); [...] **потіхо і надіє, єдиний оборонця!** (Лямент о пригоді мешчан острозьких, 17 ст.); **О найсолодшій мой Ісусе, учителю Всѣх вѣруючих в тя, пане збавителю** (А. Скольський); **Ісусе преблагий, з висоти небесной Призри на недоійний труд мой, а сем нелестний!** **О владыко**, не стяжи од руки моєя **Крові погибших** когда із волі своєя! (І. Некрашевич); **Сило небесна, дай їй дійти!** (О. Гончар).

«Консерватизм» тикання до Бога, Матері Божої чи святих зумовлений зразком звертання до них у Слові Божому, де, як зауважує О. Миронюк, відображено давню «традицію звернення на “ти”, зокрема і до Бога», а це свідчить «про те, що раніше семантика поваги граматично не передавалася» [7, с. 59], а також про особливу приязність, довірливість, невимушеність звернень українців до

духовних сил. Часто емоційно-експресивні звернення (прохання, подяки) до Бога і Матері Божої схожі на спілкування дітей з найріднішими людьми – батьком і матір'ю. Тому цілком умотивованим є використання синонімічного відповідника метафоричного походження *Отець* ([13, I, с. 78]), який, поряд з іншими, є назвою «Його (Бога. – А. К.) істотної якості» [8, с. 160]: *А што в писанью своем, отче владыка, смакуючи свою горкості полную згоду, припоминаєш и за один пожиток, и не малый, кладеш* (К. Острозький); *Отче наш любезный, вселюбезный отче наш!* (С. Дівович); [...] *Отче пречистий! Що ж буде з світом, коли порушений буде хоча б той найменший припис обичаїв лицарських?!* (Н. Королева). Як відомо, у давніх текстах звернення до Бога *отче* функціонувало і в значенні «батько» із традиційним на той час «тиканням» для обох значень (форма *отче* сьогодні є рідковживаною (діалектною чи урочистокологоритизованою)) (див.: [14, V, с. 804]): *Ізяслав же, поклонившись обом святым мученикам і отцю своєму Вячеславу, сказав йому: «Ти, отче, не трудися. Нехай-но я поїду до Звенигорода»* (Київський літопис).

Експресивна теонімна експлікація у зверненій мові – це яскрава традиційна риса українців: *Надіє і покрове мій, не зневаж мене, благословенна! Тебе бо маючи за помічницю в печалі, і в болісті, і од усяких зол, я славлю тебе, преоспівана!* (В. Мономах); *Господи, серцевидче! Чи спасеш ти мене, недостойного* (Слово о полку Ігоревім); *Владыко господи и творче всяческих* (К. Острозький); *Прелюбимий мой пане отче господару, Благослови тя, вѣчний господи царю* (Різдвяні орації-колядки, сер. 17 ст.); *Радуйся, королевая небесного двору, Радуйся, о царице превишнего хору* (Й. Волкович); *О божє правосуде, создателю віков, Призирающий на вся діла чоловіков* (Г. Кониський); *Се к тебе, Христе, царю народженний, Да будем силою твою огражденні* (Вертеп); *Рятуй, святий Миколаю, в тяжких бідах теплий нам заступниче, рятуй!..* (Ю. Федькович); – *Боже, найсвятіша Діво! Я хочу все забути... Поможі!* (Леся Українка); *Ой божє отче! Чи мені пропасти?* (П. Куліш); *Посланнице небес, Мадонно величава, Натхненне праведне високого й святого!* (П. Куліш); *Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви [...]* (О. Довженко); *Боженьку світлий, високий, мій порадику* (В. Шевчук). У творах ХХ ст. персонажі можуть заручатися одночасною підтримкою кількох заступників: *В кого воно таке*

вдалося, *Господоньку*, подай сили та хорони, *Мати Пречиста*, щоб здорове росло – люди будуть... (У. Самчук); – *Поможи вам Господи і Пречиста Мати Божя*, – сказала стара Бесарабиха (О. Довженко).

Вокатив, як зауважує І. Вихованець, набувши «сильнішого емоційного забарвлення і втративши своє первісне суб'єктно-адресне значення, стає вигуком» [3, с. 62]. Перехід вокативів *Боже*, *Господи*, *Ісусе*, *Мати Божя* та їхніх синонімічних відповідників у вигуки зафіксовано в сучасних словниках (напр., «виг. [о] г'осподи – уживається для вираження подиву, нетерпіння, досади» [14, II, с. 142]); За нашими спостереженнями, насиченість делексикалізованих звертань до Бога є особливо помітною саме в новій літературі, де вони колоризують мовлення літературних персонажів: – *Господи*, як утне мене в лице, – кров тільки почуріла по білому кабатові (Ю. Федькович); *Боже правий*, але ж то сьогодні вже її іменини (Леся Українка); *Боже-світе*, Та я їм ним кінця дійду (І. Франко); *Пане мій добрий, дай, Христе-боже*, аби ви ніколи на лихе місце не ступили! (Ю. Федькович); *Що за політика, яка політика, Христе, сине божий?* (І. Вільде); – *А дорожнеча, мати Божя*, й докупиться не можна!.. (Г. Косинка); *Свята Діво*, таки є правда на світі (М. Стельмах); – *Царице небесна! Чого ж мужики мовчать?* (П. Капельгородський). Експресивізацію таких вигукових форм релігійного походження активно підтримують демінутивні афікси, маркуючи надзвичайну прихильність мовців до Бога, Матері Божої внесенням до семантики нейтральних найменувань оцінно-характеризувальних компонентів: – *Божечку*, а скільки ж то буде поговору... (О. Забужко); *Божечки*, як мені було страшно, як було погано (Ю. Мейгеш); *І в кого воно, Господоньку святий, вдалося!* – тошніла Марія (У. Самчук); *Дай, госпідку*, спакувати та не хорувати, – кажу (І. Чандей); *Матінко Христова!* Якби не знала її за дівки, то не пізнала б її: як віск... (І. Вільде).

Досить поширеними в художніх текстах ХІХ-ХХ ст. та зрідка ХVІІІ ст. (лише в окремих жанрах) є фразеологізовані (вигукові) звертання зі словами *Бог і Господь*, поєднані дієслівною формою першої особи однини наказового способу: *Допоможи, боже*, о що я гадаю, *Бо ви, господиньки*, на нас не барзо ласкаві (Бурлескна поезія, 18 ст.); *Боже, дай же добридень і як ша маєте? Хоч єдин ізмеже ваш мене ци знаєте?* (Інтермедія, 18 ст.); *Ні, ще мій піп слава тобі Господи*; з ним можна владитись (Леся Українка); *Повернутись до нього спиною – крий Боже!* Яка невдячність! (М. Коцюбинський);

– *Вважай, нема нічого, бо не доведи Господи, який тепер пішов народ...* (М. Стельмах).

Для подібних делексикалізованих форм характерні інтер'єктивні процеси: пропуск розділових знаків, написання слова *Бог* з малої літери, утворення видозмінених похідних теонімів: *Помагай бог, ваша мосьть, альбо вечір добрий!* (Бурлескна поезія. 18 ст.); – *О, простибіг же тобі, синку!– кажуть неня...* (Ю. Федькович); *На художого пахолка будьте, ваша мосьть, щедрий,– Іван! Бігме-Боже, Геклин Іван!..* (О. Забужко). Загалом активне утворення «вигукових» звернень до Божої сили, форм божби, як, до речі, й використання висловів мовного етикету українців з ними (*Хай Бог пошле вам здоров'я! Хай Господь тебе береже!*), свідчать про глибоку релігійність українців та «богобойність», як про це зауважував Я. Головацький [див.: 15, с. 180]. Функціонування лексем *божитися* та *божкати* також констатує надмірність використання слова *Бог* українцями, які порушують (очевидно, несвідомо) одну із заповідей Божих: «Не згадууй імення Господа, Бога твого надаремно, бо не помилує Господь того, хто згадуватиме його імення надаремно» [Вих.: 20, 7]. Домінування вигукової функції над номінативною в новій літературі, на відміну від літератури середньовіччя та бароко, гадаємо, зумовлене розширенням тематичних горизонтів (менше релігійної тематики), жанровим розмаїттям, тенденцією до писемного фіксування «живої» народної мови.

Слід зауважити, що, незважаючи на витіснення закінчень кличного відмінка закінченнями називного в українському мовленні радянської доби «для уподібнення до російської мови, в якій немає кличної форми» [10, с. 119], абсолютно у всіх прикладах зверненої мови з найменуваннями Бога ми зафіксували функціонування флексії кличного відмінка (*Боже! Отче! Господи! Владико!*). Зауважимо, що навіть російська літературна мова зберегла саме ці слова, як небагато інших церковнослов'янського походження (*батюшки!*), успадковані від індоєвропейської прамови. Так, закінчення *-и* (*Господи!*) не характерне для кличного відмінка однини сучасної української мови, є архаїчним залишком іменників з основою на **-i* [6, с. 82].

Упродовж століть церковна сфера спілкування українців, як і інші сфери («Спілкування церковне не належить до винятків» [2, с. 414]), сформувала особливу систему мовної поведінки, однак процес переходу від «ти» до «ви» у звертальних формах прихожан до духовних осіб був схожим на інші світські назви із вказівкою на

суспільний статус. Однозначності у питанні часу виникнення перших українських апелятивних форм до однієї особи на «ви» чи їх фіксування досі залишається відкритим. В. Колесов, наприклад, пише про XVI ст. – вплив «модного польського етикету», В. Пономаренко – про найдавніше «ви», зафіксоване у грамоті кінця XIV ст. (див. 12, с. 21-22). Наші спостереження дають змогу стверджувати, що в аналізованих художніх текстах української літератури до однієї особи духовного сану на «ти» зверталися до XVIII ст.: *Радуйся, отче наш і наставниче, Феодосію! Мирський гамір одкинувши, мовчання розлюбивши, богу послуживши, ти єси у монаршім житті* (Повість минулих літ); *Дивуюся тому барзо, отче єпископе: же одной сторонї з пилностью уха наставляши и теплоту сердечную отворяши, а до друго и помыслити не хочеш!* (К. Острозький); *Если же ваша милость опарить каплана, потреба ще и на прачку, а ты, бѣднѣй попе руский, мусиши и з законною нендзю клепати, неборачку* (Г. Смотрицький); *Прійми теды, преосвященный пастыру, з вроженои своєи ласкавости тыє два пекторалики* (І. Величковський). У творах XVIII ст. майже скрізь також помічене «тикання»: *Пастырю душевний, попе избранний, Людей просвіщати од бога данний. Як же ти їх просвіщаєши, Кедь осквернен сам зостаєши, Жиючи блудно! [...] Євангельську хвалиши, попе, нищету, А сам не спом'янеш свою суєту [...]; Ні, отченьку, я чесного роду не такого, Як іншеє буває, матки й отця злого ... Разві ти, панотченьку, по собі се знаєши, Що у мене гріхів так довго питаєши?* (І. Некрашевич); *Здоров був, пандяче!* (пане дяче. – А.К.) *Як собі маєши?* (І. Некрашевич); Запорожець. *Висповідай мене, попе, під попинкою. Уніатський піп. Признавай гріхи предо мною, покайся, Перед схизматськими попи не признавайся. Запорожець. Чого соромляться, панотче? Розкажу, що знаю* (С. Дівович). Але іноді автори через мовлення літературних героїв уже у XVIII ст. передають соціально-регулятивне «ви», що дає можливість припускати початок усвідомлення мовцями утвореної на той час дистанції між ними і святими отцями: *Набрав бідний Кирик гроші до кармана, пішов назад до пана, а од пана до попа: «Добродію, добродію, чи не могли б меї дитини сховати? Що ви схочете за похорони взяти?»* (Сатир.-гумор. вірші 18 ст.).

Розходження форм звернень мовців до Бога на «ти» і до духовних осіб на «ви» у XIX ст. і далі, з одного боку, підтверджує набуття українцями загальноєвропейської традиції ввічливого

спілкування, а з іншого – доводить факт народного розуміння встановленої рабської залежності церкви від світської влади, що зародилася, за твердженнями авторів «Історії релігії в Україні» [4, с. 7]), в духовному середовищі України ще в XV ст. і призвела до розладу законів церковного життя, зарозумілості, хабарництва священиків, яких усе частіше переставали сприймати як посередників між Богом і людьми. Глибоку приязність, вміщену в давньому «ти» до духівника, як до Бога, витіснило марковане «ви» – офіційне, не скрізь пошанувальне, подекуди «лакувальне», як образно сформулював М. Чернишевський у своєму аналізі причин розрізнення у ХІХ ст. «ти» і «ви» [цит. за 5, с. 219]: *Всечесний отче настоятелю, перепошую вас за тії троха неприличні і незвичайні відвідини вночи* (І. Франко); – *Змилуйтесь, батюшко, не гнівайтесь, я ж у тому спашу не винен* (М. Коцюбинський); *Дайте, отче, покуту подоланій душі, – торкнувся рукою до свого щетиння* (М. Стельмах). Винятки становлять хіба що твори, які відроджують історію українського народу чи релігії, як, наприклад, у драмі Лесі Українки «Руфін і Прісцілла», де письменниця утверджує християнство всупереч утискам і репресіям, яких зазнали прибічники нової віри від римської влади: *Встань, панотченьку шановний, і не вбивайся так; Велебний отче, невже оце твоє останнє слово?*

До священиків у художніх текстах ХІХ-ХХ ст. частіше звертаються за допомогою лексем *отче, панотче, батюшко*, які при собі можуть мати поширювачі: – *Про це пізніше, отче добродію, пізніше; Село, отче парох, не родиться скомунізованим, воно, поступово стає ним* (І. Вільде). Розширені конструкції дають можливість сигналізувати про певні соціально-регульовальні моменти стосовно адресатів: уточнення традиційного звернення до священика надає мовленню колориту вищого рівня офіційності, а іноді поширювач сприяє виявленню неприхильності до духівника, оскільки без поширювачів звертання *отче, панотче* забарвлені позитивно завдяки своїм внутрішнім формам («батько»). Оцінно-характеризувальну функцію виконують номінації адресата мовлення, дооформлені демінутивними суфіксами, що виражають як позитивну характеристику особи священика, так і негативну (*отченьку, панотченьку, панотчику, паноточку, батюшечко*): – *Господь святий pomoже, панотненьку!* (Н. Королева); *Годі вам! Якось жили-сьмо, отченьку, дотепер, поживемо й відтепер...* (І. Вільде).

Проте найпоказовішим індикатором зміни ставлення до особи духовного сану є зворотний процес переходу з «ви» до «ти». М. Скаб зауважує, що «тикання» особі, якій раніше “викали”, звичайно означає погіршення ставлення до неї» [12, с. 26]. Однією з особливостей переходу з «ти» на «ви» при звертаннях до духовних осіб радянського періоду, окрім традиційних *батьюшко, панотче, отче*, є залучення лексеми *попе*, що відображало відверте намагання його образити: *Попе! Вимітайся з храму Божого!.. – і з усього розмаху вдарив попа головою в живіт. Аж ухнуло – мов у литаवру* (В. Міняйло).

Припускаємо, що негативна конотація в лексемі *пін* почала формуватися значно раніше, хоча ремарку *розм.* зафіксували аж у ХХ ст. [14, VI, с. 538; 13, II, 606], як, до речі, і у лексемі *попувати* [14, VII, с. 239]. Яскравим свідченням закріплення за словом *пін* негативних характеристик особи священика є, наприклад, епізод розмови Єви, дочки отця Захарія, та її нареченого Юліана у романі О. Кобилянської «Апостол черні», який було написано на початку минулого століття: – *Я уявляла собі тебе не інакше як ученим, професором, урядовцем, військовим, усім іншим, але ніколи попом! Ні, ніколи попом! – Попом? – повторив Юліан придушеним голосом. – Єво, схаменися, що говориш? Чим є твій батько? Не священиком?*

Спробуємо детальніше прокоментуємо свої міркування на прикладі використання лексеми *пін* у творах П. Куліша, «Чорну раду» якого І. Франко визнав за «перший великий український роман, ґрунтований на ретельному вивченні історії і написанні чудовою мовою (виділення наше. – А. К.)» [16, с. 132]. У творах П. Куліша найменування *пін, панотець, отець*, на перший погляд, є рівноцінними синонімічними назвами у лексичному й стилістичному аспектах; відсутність конотації підтримана скрізь, незалежно від жанру, тематики тощо. Так, у романі «Чорна рада» (про події ХVII ст.) Кирило Тур урочисто, з почестями знайомить присутніх зі своїм гостем, представляючи його *попом*: – *Ось мій гість!... Се, коли хочете знати, син паволоцького попа, той самий, що, як стукнувсь ізо мною за Києвом, що аж поле всміхнулось.* Черевань, частуючи колишнього священика Шраменка, шанобливо говорить про попів, ампліфікуючи при цьому синонімічні конструкції: – *Моя премудрость, бгатику (братику. – А. К.), – сказав черевань, – знає тільки налити та випити; а вам собі мізкувати, як хоча. На те ви попи, на те ви мужі совіта, на те ви народні голови.* Церковний

староста до ксьондза сердито (на захист православних священників, своєї віри): *От ви й дожартувались із своєю унією! Отсе вам у наших **понів** хавтуру одбивати! Отсе бороди їм урізувати! Отсе вам дзвіниці на комори переробляти!...* Кирило Тур, дізнавшись про підступні наміри Тетері зашкодити його побратимові Шраму, який подався визволити друга з біди, мчить Шрамові на допомогу, подумки промовлячи: *«Постривай, **поне**, ще, може, вернемо сокола з клітки»*. До дружини священника, своєї сестри, в «Марусі Богуславці» брат звертається так: ***Понаде**, з радощів тобі признаюсь, Що я – твій брат Івась*. Тут, однак, змушені підкреслити, що подібні номінації адресатів мовлення *поне, понаде* – рідкісне явище у творах П. Куліша. Звично літературні персонажі користуються формами *панотче* та *отче*: *«Куди се, **панотче?**» – тут лицар спитав; **Панотченьку** ти наш коханий! – каже йому Тарас Сурмач; «Ні, **отче!**» – й саджає його на коня...* Намагання українців обійти звертання *поне* синонімами *панотче* та *отче*, за нашими припущеннями, є ознакою зародження стилістичної диференціації – лексеми іншомовного походження (з гр. «батько») *nip* та власне українських прозорих відповідників *панотець, отець*. Хоча у творах П. Куліша загальна кількісна перевага – за використаннями лексеми *nip*, однак з-поміж нечисленної групи мікроконтекстів з лексемами *панотець, отець* абсолютну більшість становлять апелятивні використання (можливо, «рідні» відповідники більше подобалися духівникам, тому їх активно і підхопили прихожани для звернень). З часом, за С. Біблою, це призвело до того, що лексема *nip* перестала функціонувати у церковних пам'ятках як офіційна назва, але в розмовному стилі навпаки активізувалася. Пройшовши шлях від «книжності» до «народності» [1, с. 92], вона «застигла» як варіант значення, адаптований до народно-розмовної стихії, часто з негативним відтінком.

Якщо для творів кін. ХІХ–поч. ХХ ст. введення слова *nip* до звертальних конструкцій, адресованих священникам, чи використання його в розмові з духівниками або в їх присутності було неприпустимим явищем (подібні звертання характерні хіба що для внутрішнього мовлення героїв, як, наприклад, у М. Черемшини: *...Обернися-ко-си, поне, глини ми в очи, та й скажи, шо брешу...; Гей, поне, поне, берут ті з села, чей вола-багрія на заріз*), то пізніше, в радянський період, стало системним. Виявом безцеремонності є використання лексем *батя* і *папаша*, схожих на *батьюшка*, яка, за спостереженнями В. Сімовича, поширена на землях, що довго були

«під московським впливом» [11, с. 284]: – *З тебе був би хороший конокрад, батя, або бандит, а не ніп...* (О. Копиленко); *Савченко все ще боявся порушувати ритуал вінчання, але, побачивши, що ніп, не кінчивши, скидає ризи, несміливо запитав: – Обручати не будеш, батя?* (П. Панч); – *Папаша, ви б молебень відслужили, щоб хоч на два дні бог дірку заткнув: дві десятини сіна гниє в покосах* (П. Панч).

Серед проаналізованих звертань, якими є назви духовних осіб, системними використаннями закінчень кличного відмінка є лише для *отче, панотче* і *поне*. Звертання *батюшко* зазнало впливу російської мови – підміні флексії кличного відмінка закінченням називного *батюшка*: – *На часточку, батюшка, запишете Микиту...* (Григір Тютюнник). Не завжди реалізованим є кличний відмінок і у звертаннях до інших духовних осіб і тих, хто пов'язані з ними, напр.: – *Біжи, біжи, мій католицький монах, зав'язаний слуга свого бога. Жаль не дістану поцілувати твою тонзуру. Зробила б грішником...* (О. Копиленко); *Отець Никодим у тверезому стані не забував цього, а тепер йому – море по коліна. – Вип'єм... сукин ти син мій... духовний... завжди... і прісно* (П. Капельгородський). Частіше подібні «відхилення» у використанні кличного відмінка належать негативним персонажам.

Висновки. Отже, художні звертання до Бога та Матері Божої фіксують послідовність традиції «тикання», функціонування флексій кличного відмінка та розвинену експлікаційну теонімну сітку. Перехід вокативів до вигуків помітний з XVIII ст., часто супроводжуваний творенням демінутивів. Перші соціально-регулятивні «викання» до однієї особи духовного сану спостережені у творах XVIII ст. Окремі факти зворотного повернення пошанувального «ви» до «ти», використання фамільярних апелятивних форм *поне, батя, папаша* та нехтування специфічними закінченнями кличного відмінка відповідали політиці атеїзації й русифікації радянського суспільства. Припускаємо, що формування негативної конотації й відтінку розмовності лексеми *ніп* розпочалося задовго до XX ст., оскільки вокатив *поне* у раніших текстах, наприклад XVII ст., був уже обмеженим, незважаючи на активне функціонування в інших відмінкових формах цієї лексеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бібла С. В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів і посад): дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Бібла Світлана Володимирівна. – К., 1997. – 215 с.

2. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С. К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук., думка, 1992. – 224 с.
4. Історія релігії в Україні : у 10 т. – Т. 2. – Українське православ'я / [за ред. проф. П. Яроцького]. – К. : Укр. центр духовної культури, 1996. – 376 с.
5. Колесов В. В. Культура речі – культура поведіння / В. В. Колесов. – Ленінград : Лениздат, 1988. – 271 с.
6. Мельничук Я. Церковнослов'янська мова : [навч.-метод. посіб.] / Я. Мельничук, О. Лазарович. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2004. – 242 с.
7. Миронюк О. М. Історія граматичних засобів вираження ввічливості в українській мові / О. М. Миронюк // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 55-63.
8. Митрополит Іларіон (проф. д-р І. Огієнко). Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон; [за ред. Ю. Мулика-Луцика]. – Вінніпег : Накладом Товариства «Волинь», 1979. – Т. 1: А-Д. – 365 с.
9. Огієнко І. Складня української мови. 1. Словосполучення / І. Огієнко // Рідна мова. – 1938. – Ч. 5. – С. 193-208.
10. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я. Радевич-Винницький. – Львів : СПОДОМ, 2002. – Т. І: Мовознавство. – 223 с.
11. Сімович В. Наша товариська мова : у 2 т. / В. Сімович. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – С. 283-290.
12. Скаб М. С. Прагматика апеляції в українській мові : [навч. посіб.] / Мар'ян Скаб. – Чернівці : Рута, 2003. – 80 с.
13. Словник синонімів української мови : у 2-т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук, думка, 2001.
14. Словник української мови : у 11 т. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
15. Сологуб Н. Біблійні образи в етнічному аспекті / Надія Сологуб // Біблія і культура : [зб. наук. ст.] / [за ред. А. Є. Нямцу]. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 1. – С. 179-182.
16. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 32. – 518 с.

Ковтун Альбина. Динамика особенностей функционирования религиозных наименований в обращенной речи украинцев. Автор статьи, изучая влияние общественно-исторических и культурных факторов на обращения к религиозным лицам, использованных в украинских художественных текстах разных периодов, пришел к выводу, что художественные обращения к Богу и Матери Божьей фиксируют последовательность традиции «тыкания», функционирование флексий звательного падежа и развитую экспликационную сетку теонимов. Переход вокативов к междометиям обнаружен в текстах XVIII в., нередко сопровождаемый образованием деминутивов. Первые социально-регулятивные обращения на «вы» к одному лицу духовного сана замечены в текстах того же периода. Имеют место факты обратного возвращения уважительного «вы» к

«ты», а также использования фамильярных форм попе, батя, папаша и пренебрежительное отношение к специфическим окончаниям звательного падежа в период атеизации и русификации советского общества. Предполагаем, что формирование негативной коннотации и разговорного оттенка лексемы піп началось задолго до XX в., поскольку вокатив *none* в более ранних текстах, напр. XVII в., уже было ограниченным, хотя функционирование этой лексемы в других падежах был довольно активным.

Ключевые слова: обращенная речь, номинация адресата речи, апеллятив, вокатив, делексикализация, экспликация.

Kovtun Albina. Dynamics of Cleric Appellations Functioning in Addressed Speech of the Ukrainians. The researcher studied the influence of socio-historical and cultural factors on addressing clerics in the literary texts of different times, and argues that references to God and Our Lady reveal consistent tradition of tutoyering, vocative flections and developed explicating grid of theonyms. Emerged in the eighteenth century, transition of vocatives into exclamations has been often accompanied by the creation of diminutives. Besides, the first instances of social-regulatory formal addressing an individual belonging to the Christian ministerial order are observed in eighteenth-century writings. There were occurrences of switching from respectful addressing to tutoyering, the use of unceremonious forms *poppe*, *batya*, *papasha*, omission of vocative endings peculiar to the period of atheism propagation and russianization of the Soviet society. We assume that the formation of negative connotation and familiarity of lexeme піп commenced much long before the twentieth century, since earlier texts evidence limited vocative none alongside with active functioning of other case forms of this lexeme.

Key words: addressed speech, addressee nomination, appellative, vocative, delexicalization, explication.

УДК811.161.2

Наталія Коловоротна

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «МОВЧАННЯ» В «ЩОДЕННИКУ» ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

У статті розглянуто особливості вербалізації концепту «мовчання» в щоденниковому дискурсі, зокрема в записах О. Довженка. Проаналізовано амбівалентність мовчання в сприйнятті письменника, конотативне забарвлення соціального мовчання, його вираження засобами української мови.

Ключові слова: концепт, вербалізація, щоденниковий дискурс, конотативне забарвлення.